

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НОРМ ПРАВА У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУСПІЛЬСТВА

FUNCTIONS OF LAW: ESSENCE, CLASSIFICATION AND EVOLUTION OF DOCTRINAL APPROACHES

Бородайко О.Р., здобувач кафедри права та публічного управління

ЗВО «Університет Короля Данила»

ORCID ID: 0009-0004-3961-9449

Метою дослідження є з'ясування виховного потенціалу норм права та їх ролі у формуванні правової культури суспільства. Методологічну основу дослідження становить комплексний аналіз і узагальнення науково-теоретичних праць та норм чинного законодавства, що дозволило виробити виважені висновки й надати практичні рекомендації. Результати дослідження полягають у виявленні виховного потенціалу норм права як одного з ключових чинників формування правової культури суспільства. З'ясовано, що норми права виконують не лише регулятивну та охоронну, а й соціалізаційну функцію, сприяючи засвоєнню базових цінностей – свободи, рівності, справедливості та відповідальності. Встановлено, що через систему правових норм відбувається формування правової свідомості, виховання дисципліни, розвиток почуття відповідальності та поваги до закону. Доведено, що ефективність їх виховного впливу значною мірою залежить від рівня правової культури суспільства, узгодженості законодавства з реальними потребами громадян та дієвості механізмів забезпечення прав. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що виховний потенціал норм права розглядається не лише як допоміжна функція правового регулювання, а як самостійний і системоутворюючий чинник формування правової культури суспільства. Вперше акцент зроблено на інтеграційній ролі норм права у поєднанні правосвідомості, правових цінностей і практичних моделей поведінки, що забезпечує цілісний виховний вплив. Уточнено, що виховна функція норм права реалізується не лише через заборони та санкції, а й через соціалізацію, закріплення позитивних правових орієнтирів і формування внутрішньої мотивації до правомірної поведінки. Запропоновано новий підхід до аналізу виховної ролі правових норм – як до багатовимірного явища, що одночасно формує правову свідомість індивіда, підтримує суспільні цінності та сприяє зміцненню демократичних інститутів. Практична значимість дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані для вдосконалення правового виховання громадян, розробки програм правової освіти та підвищення рівня правової культури суспільства.

Ключові слова: норми права, виховний потенціал, функції, правова культура, правосвідомість, соціалізація, правове виховання, верховенство права, демократичне суспільство, правові цінності, правова відповідальність.

The purpose of the study is to clarify the educational potential of legal norms and their role in the formation of the legal culture of society. The methodological basis of the study is a comprehensive analysis and generalization of scientific and theoretical works and norms of current legislation, which allowed to draw balanced conclusions and provide practical recommendations. The research consists in identifying the educational potential of legal norms as one of the key factors in the formation of the legal culture of society. It was found that legal norms perform not only a regulatory and protective, but also a socializing function, contributing to the assimilation of basic values - freedom, equality, justice and responsibility. It was established that through the system of legal norms, legal consciousness is formed, discipline is cultivated, a sense of responsibility and respect for the law is developed. It is proven that the effectiveness of their educational influence largely depends on the level of legal culture of society, the consistency of legislation with the real needs of citizens and the effectiveness of mechanisms for ensuring rights. The study is that the educational potential of legal norms is considered not only as an auxiliary function of legal regulation, but as an independent and system-forming factor in the formation of the legal culture of society. For the first time, emphasis is placed on the integrative role of legal norms in the combination of legal consciousness, legal values and practical models of behavior, which provides a holistic educational influence. It is specified that the educational function of legal norms is implemented not only through prohibitions and sanctions, but also through socialization, consolidation of positive legal guidelines and the formation of internal motivation for lawful behavior. A new approach to the analysis of the educational role of legal norms is proposed – as a multidimensional phenomenon that simultaneously forms the legal consciousness of the individual, supports social values and contributes to the strengthening of democratic institutions. Practical significance is that its results can be used to improve the legal education of citizens, develop legal education programs, and raise the level of legal culture in society.

Key words: legal norms, educational potential, functions, legal culture, legal awareness, socialization, legal education, rule of law, democratic society, legal values, legal responsibility.

Актуальність теми. Попри те, що норми права традиційно розглядаються передусім як інструмент регулювання суспільних відносин, у їхньому змісті закладений значний виховний ефект. Вони здатні формувати у громадян уявлення про справедливість, рівність, свободу й відповідальність, виховуючи повагу до права як до соціальної цінності. Проте в Україні й досі зберігаються проблеми правового нігілізму, низького рівня довіри до судової системи та недостатньої інтеграції правових цінностей у суспільну свідомість. Це свідчить про потребу більш глибокого дослідження виховної функції норм права як засобу подолання кризових явищ у сфері правової культури.

Отже, проблема полягає в тому, що науково-теоретичне осмислення норм права здебільшого обмежувалося їхньою регулятивною роллю, тоді як їхній виховний потенціал як механізму соціалізації особистості та формування правової культури суспільства залишається недостатньо розкритим. Саме комплексне вивчення цієї функції є актуальним завданням сучасної юридичної науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед науковців, які у своїх працях досліджували питання, пов'язані з функціями норм права, варто відзначити Н. Пильгун, М. Григоренко, Є. Білозьоров, В. Власенко, О. Горова, А. Завальний, Н. Заяць, П. Рабінович, М. Кельман та інші. Їхні дослідження заклали підґрунтя для розуміння багатогранності функцій норм права, зокрема й виховної. Водночас аспекти, що стосуються реалізації та розвитку саме виховної функції норм права у формуванні правової культури суспільства, залишаються недостатньо висвітленими у науковій літературі й потребують поглибленого аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному демократичному суспільстві важливим завданням є не лише створення ефективної правової системи, а й формування високого рівня правової культури громадян. Правова культура визначає ставлення суспільства до права, відображає рівень правосвідомості та здатність дотримуватися законів у повсякденному житті. Центральну роль у цьому процесі відіграють норми права, які мають

не лише регулятивне, а й виховне значення. Саме через норми права формуються уявлення громадян про справедливість, відповідальність та допустимі межі свободи.

Як підкреслює Н.В. Пильгун [1, с. 55], норма права у своєму загальновиразному розумінні постає як обов'язкове правило поведінки, що формується у суспільстві на основі принципів справедливості, свободи та рівності. Водночас вона має формально визначений характер, адже закріплюється або санкціонується державою у нормативно-правових актах і забезпечується владними механізмами. Саме завдяки такій подвійній природі – суспільно-ціннісній та юридично-зобов'язуючій – норми права виконують не лише регулятивну, а й виховну функцію. Вони формують у громадян уявлення про справедливість, прищеплюють повагу до права, закладають підґрунтя правової культури, що виявляється у свідомому дотриманні правових норм і сприйнятті їх як частини морально-ціннісної системи суспільства.

У цьому контексті правова норма постає як базова складова правового регулювання, яка, зауважує Н.В. Пильгун, характеризується низкою загальних ознак: вона визначає права та обов'язки, має загальнообов'язковий характер, закріплюється у письмовій формі, є системною, представницько-зобов'язальною та неперсоніфікованою, а також завжди пов'язана з владним забезпеченням її дії.

По-перше, норма права виступає формою закріплення прав та обов'язків. Право в загальному розумінні визначає можливість певної поведінки особи, тоді як обов'язок вимагає здійснення конкретних дій або утримання від них. По-друге, вона є правилом поведінки загальнообов'язкового характеру, тобто владним приписом держави. Це означає, що всі громадяни зобов'язані дотримуватися встановлених державою правил і керуватися ними у своїх діях та вчинках. Загальний характер норм права полягає в тому, що вони застосовуються не лише до окремих випадків, а й до широкого кола подібних ситуацій, які можуть виникати у процесі суспільних відносин. Саме з метою узагальнення таких відносин і створюється правова норма. По-третє, норма права є формально визначеним правилом поведінки, яке закріплюється в нормативно-правових актах. Її обов'язковою ознакою є письмова форма та офіційна визначеність. У ній чітко зафіксовано права та обов'язки учасників правовідносин, а також встановлено наслідки у випадку порушення – юридичну відповідальність [1, с. 56; 2].

Разом з тим правова норма наділена спеціальними ознаками. Вона характеризується системністю, що означає її внутрішню узгодженість у межах правових інститутів і галузей; представницько-зобов'язальним характером, який вказує на поєднання прав одних суб'єктів із обов'язками інших; мікросистемністю, адже складається з гіпотези, диспозиції та санкції, утворюючи завершений механізм дії; неперсоніфікованістю, оскільки спрямована не на конкретну особу, а на суспільство в цілому, встановлюючи модель поведінки для будь-якого суб'єкта; а також владним характером, бо її існування прямо пов'язане з державою, яка санкціонує, охороняє і забезпечує її виконання. Порушення закріплених норм тягне за собою можливість застосування примусових заходів з боку органів влади [1, с. 56].

Вважаємо, що всі ці ознаки правової норми мають не лише регулятивне, а й виховне значення. Так, формальне закріплення прав та обов'язків у нормативно-правових актах створює для громадян зрозумілу модель поведінки, яка слугує орієнтиром у різних життєвих ситуаціях. Загальнообов'язковий характер норм привчає до усвідомлення, що закон поширюється на всіх без винятку, формуючи почуття правової рівності та справедливості. Системність і внутрішня узгодженість норм демонструють гармонійність правопорядку, виховуючи у громадян повагу до цілісності правової системи. Представницько-зобов'язальний характер норм розвиває у людей розу-

міння взаємозв'язку прав і обов'язків, що є основою правової культури відповідальності. А їх неперсоніфікованість наголошує на тому, що правила встановлюються не для окремих осіб, а для всього суспільства, що підсилює колективне відчуття справедливості та взаємної відповідальності. Нарешті, владне забезпечення норм права сприяє вихованню правової дисципліни, адже громадяни усвідомлюють, що порушення правил неминуче тягне за собою юридичні наслідки.

Тому, відзначаємо, що норма права – це формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке регулює суспільні відносини та закріплює права й обов'язки суб'єктів. Її дія виходить далеко за межі суто регулятивного впливу. Вона виконує функцію соціального орієнтира, формуючи у громадян повагу до права та переконаність у необхідності дотримання його приписів.

Наприклад, норми, що гарантують рівність усіх перед законом (ст. 24 Конституції України) [3], не лише встановлюють юридичний стандарт, а й виховують у громадян почуття справедливості та толерантності. Аналогічно норми, які закріплюють право на освіту чи працю, мають подвійний характер: вони одночасно гарантують можливість реалізації прав і формують у громадян усвідомлення власної соціальної відповідальності.

Враховуючи, що однією з основних функцій норм права є виховна функція, вважаємо необхідним підкреслити її особливе значення у формуванні правосвідомості та правової культури суспільства. Саме через норми права громадяни знайомляться з базовими принципами справедливості, рівності та свободи, а також усвідомлюють взаємозв'язок між власними правами й обов'язками. Виховна роль норм права полягає не лише у стримуванні від протиправної поведінки, а й у прищепленні позитивних моделей правомірної поведінки, які поступово стають частиною внутрішніх переконань особи.

Так, обов'язковість дотримання закону виховує дисципліну та повагу до державних інститутів, тоді як їхня загальнообов'язковість підкреслює принцип рівності перед правом. Формальна визначеність норм створює передумови для довіри до правової системи, оскільки громадяни чітко знають свої права та обов'язки, а також наслідки їхнього порушення. Водночас виховний ефект норм права проявляється й у стимулюванні суспільної солідарності: розуміння того, що правила діють однаково для всіх, формує відчуття спільності та взаємної відповідальності.

Норми права є одним із ключових механізмів соціалізації, адже саме через них відбувається інституціоналізоване закріплення суспільних цінностей та їх передача новим поколінням. Право у цьому контексті виступає не лише регулятором поведінки, але й своєрідним «соціальним кодексом», який формує систему орієнтирів для індивіда. Як слушно зазначає В.В. Москаленко, соціалізація особистості неможлива без правових норм, оскільки вони забезпечують інтеграцію людини в соціальне середовище, навчаючи її розрізняти дозволене й заборонене, права та обов'язки, свободу і відповідальність [4].

Завдяки нормам права особа не лише адаптується до існуючих суспільних відносин, а й поступово засвоює їх як власні внутрішні переконання. Наприклад, норми, що регламентують право на освіту (ст. 53 Конституції України), з одного боку, гарантують можливість отримати знання, а з іншого – формують у громадян розуміння необхідності навчання як суспільної цінності. Подібним чином норми про охорону довкілля (ст. 66 Конституції України) виховують у людини екологічну відповідальність, роблячи її невід'ємною складовою повсякденної поведінки [3].

Соціалізаційний ефект норм права полягає у тому, що вони не тільки встановлюють певні межі поведінки, а й забезпечують їхню інтеріоризацію – тобто внутрішнє засвоєння норм і перетворення їх на внутрішні переко-

нання. Коли людина починає дотримуватися правових норм не зі страху перед санкціями, а з переконання у їх соціальній справедливості, можна говорити про високий рівень правової культури.

Однією з важливих виховних функцій норм права є їхня превентивна роль – попередження відхилень у поведінці, що не відповідає соціальним стандартам. Завдяки чітким заборонам, обмеженням і санкціям право формує у громадян уявлення про межі дозволеного та про наслідки їхнього порушення. Як підкреслює М.С. Кельман, норми права виступають «мірою свободи», яка водночас є і «мірою відповідальності» [5].

Таким чином, кожна заборона має не лише каральний, але й виховний зміст, адже сприяє формуванню внутрішньої самодисципліни. Наприклад, кримінально-правові норми про заборону корупційних діянь чи економічних злочинів виховують у суспільстві нетерпимість до зловживань та підвищують цінність чесної конкуренції. А норми адміністративного права щодо правил дорожнього руху не лише регулюють транспортні відносини, але й виховують культуру безпеки та повагу до життя інших.

Превентивна функція проявляється у тому, що норма права завжди діє «на випередження», формуючи свідомість, де протиправна поведінка сприймається не як можливість, а як відхилення, яке засуджується суспільством.

Норми права прищеплюють ідею неминучості відповідальності за протиправні дії, що є одним із ключових виховних аспектів правової системи. Вони закріплюють взаємозв'язок між свободою та обов'язком, формуючи у громадян переконання, що справжня свобода можлива лише за умов дотримання певних загальноприйнятих правил і норм.

Через систему санкцій право забезпечує не лише покарання за вчинені порушення, але й виховує у громадян розуміння причинно-наслідкових зв'язків між діями та їхніми наслідками. Це сприяє розвитку внутрішньої правової мотивації: людина дотримується закону не лише через страх перед покаранням, а й через усвідомлення необхідності такої поведінки для загального блага.

Наприклад, у сфері екологічного права передбачена відповідальність за шкоду довкіллю не лише дисциплінує, але й виховує бережливе ставлення до природи як суспільної цінності. Аналогічно, виборче законодавство, що встановлює відповідальність за підкуп виборців або фальсифі-

кацію результатів голосування, виконує важливу функцію утвердження чесності й прозорості виборчого процесу.

Відповідальність у праві, як зазначає П.М. Рабінович, є не тільки державно-примусовою реакцією на правопорушення, але й засобом формування правової свідомості громадян, їхньої готовності діяти відповідально навіть у тих випадках, коли відсутній безпосередній контроль держави [6]. Це означає, що норми права поступово трансформуються у внутрішні переконання, коли людина починає діяти правомірно, керуючись власною морально-правовою установкою, а не лише зовнішнім примусом.

Цей аспект має особливе значення для сучасної України, де формування відповідальності розглядається як одна з ключових передумов демократизації суспільства та розвитку верховенства права. Адже лише суспільство, у якому громадяни усвідомлюють особисту відповідальність перед державою, громадою та майбутніми поколіннями, здатне стати основою сталої правової культури й ефективних демократичних інститутів.

Висновки. Норми права є не лише інструментом регулювання суспільних відносин, а й потужним виховним засобом, що формує правову культуру та свідомість громадян. Вони поєднують у собі юридично обов'язковий характер і суспільно-ціннісний зміст, завдяки чому виступають орієнтиром у щоденній поведінці людини. Виховний потенціал норм права проявляється в кількох вимірах: через соціалізацію особистості, коли вони передають новим поколінням суспільні цінності та формують повагу до закону; через превентивний ефект, що запобігає девіантним проявам завдяки чітким заборонам і санкціям; через закріплення ідеї відповідальності, яка забезпечує баланс між індивідуальною свободою та суспільними інтересами; а також через трансляцію ключових цінностей – свободи, рівності, справедливості, гідності, – які поступово інтеріоризуються у свідомість громадян.

Для сучасної України, яка перебуває в процесі демократизації та подолання правового нігілізму, виховна функція норм права набуває особливого значення, оскільки саме вона забезпечує не лише правову дисципліну, а й формує внутрішню мотивацію дотримання закону як суспільно необхідної цінності. Таким чином, норми права стають одним із ключових механізмів соціалізації та демократичного розвитку, закладаючи підвалини зрілої правової культури та ефективних демократичних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пильгун Н.В., Григоренко М.О. Особливості та значення норми права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. Вип. 4. С. 55-57.
2. Поняття та ознаки норми права. DOI: https://pidru4niki.com/84559/pravo/normi_prava.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/ 96-ВР // *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
4. Москаленко В. В. Соціалізація особистості: монографія. Київ: Фенікс, 2013. 540 с.
5. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А.М. Завальний, Н.В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарева, О.Д. Тихомирова. К. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 9-е, зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.